

NIEUWSBRIEF

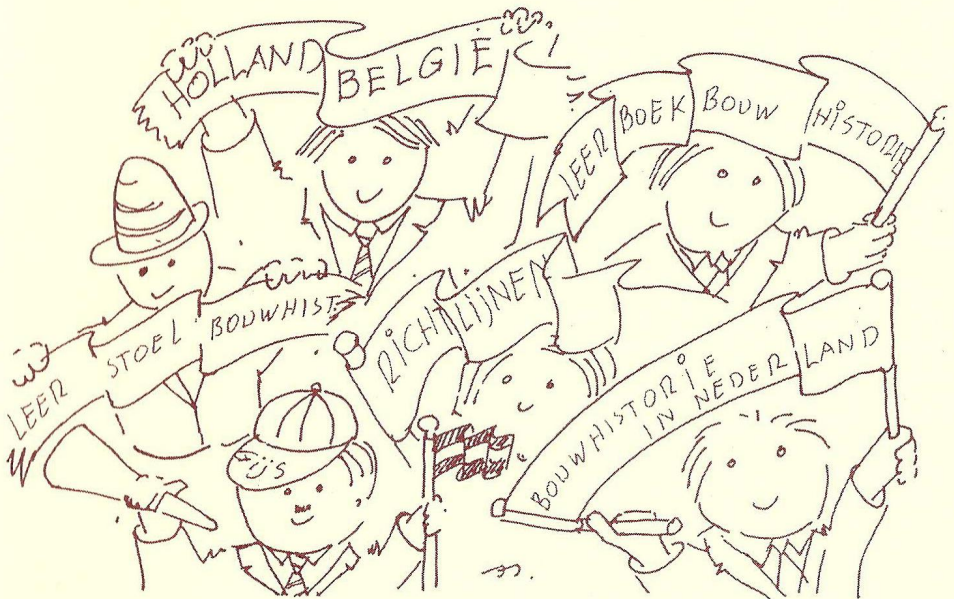
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 29

Nov. '01

X jaar SBN

Inhoud

- 1 Van de voorzitter
- 4 Gefeliciteerd!
- 5 Oratie leerstoel bouwhistorie
- 7 Donateursdag SBN
- 12 Bouwhistorisch Platform 6 juni
- 15 Themadag platform 12 december
- 17 Congres Hausforschung Limburg
- 20 Drie 17de eeuwse bestekken
- 26 Molinologie en bouwhistorie
- 27 Ankerbalkgebint in Breda
- 29 Vacature monumentenskundige
- 31 Korstmossen en muurbloempjes
- 32 Redactie, kopij en donateurs

Van de voorzitter

Bestuur SBN

Mr. G.W. van Herwaarden,
voorzitter,
Kapelweg 13,
2587BJ Den Haag,
tel./fax 070-3500231

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Prof. van der Scheerstraat
257, 2035 AP Haarlem,
tel. 023-5359989

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A. van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gem. Delft,
Archeologie/ Monumenten,
Barbarasteeg 2,
postbus 53, 2600AB Delft,
tel. 015-2602182

Ir. L.B. Wevers, penning-
meester, Oude Gracht 187 g,

Eind goed, al goed?

Toen ik in september 1994 aantrad als voorzitter van de SBN lagen er enkele wensen op tafel. Primair moest natuurlijk de bouwhistorie in de vaart der volkeren worden opgestoten. Daarvoor was onder meer scholing noodzakelijk en dus hadden die wensen in het bijzonder betrekking op het realiseren van een opleiding tot bouwhistoricus. Immers, zo'n opleiding bestond niet. En daarbij diende niet alleen aan het HBO-niveau te worden gedacht. Ook het universitaire bastion diende genomen te worden.

Wij zijn inmiddels zeven jaar verder. Op 6 juli j.l. kon studie leider Kees Geevers tijdens een zeer warme bijeenkomst in de hal van het Utrechtse stadhuis in aanwezigheid van RDMZ-directeur prof. Asselbergs op een enthousiasmerende wijze de diploma's uitreiken aan hen, die met goed gevolg de twee jaar durende HBO+ Opleidingen Restauratie en Bouwhistorie, uitgaande van de Hogeschool van Utrecht, hadden voltooid. Voor de inmiddels in september weer van start gegane opleidingen Restauratie en Bouwhistorie hebben

3511 NE Utrecht,
tel. 030-2341173

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67, 5211 HV
's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136753,
Werk: Afdeling
Bouwhistorie, Archeologie en
Monumenten, Bethaniëstraat
4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch,
postbus 12345, 5200 GZ
's-Hertogenbosch,
tel. 073-6155489,
fax 073-6143054

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,

zich maar liefst ruim 35 studenten aangemeld!
Hulde aan het adres van studieleider Kees Geevers
en projectbegeleider Jan Dröge. Zonder hun
enorme inzet was dit allemaal niet gelukt. In zijn
woorden van dank betrok Geevers terecht ook de
Klankbordgroep Bouwhistorie, bestaande uit Jan
van der Hoeve, Ronald Stenvert en Leo Wevers,
het College van Advies en de docenten. Het
SBN-bestuur is buitengewoon blij dat een en ander
zo goed op zijn pootjes is terecht gekomen. Het
had ook anders kunnen lopen en dat zou bijzonder
te betreuren zijn geweest. En eerlijk gezegd: ik heb
mijn hart wel eens vastgehouden toen het ruim een
jaar geleden even spaak dreigde te lopen.
Op 5 oktober j.l. hield Dirk de Vries in Leiden zijn
oratie. Zeer velen uit de wereld van de
monumentenzorg en de bouwhistorie woonden
deze bijzondere gebeurtenis bij. Onder hen was
ook weer de heer Asselbergs als lid van het
Curatorium van de Leerstoel Bouwhistorie. De
door De Vries uitgesproken tekst treft u bijgaand
aan. Het is er dus allemaal van gekomen. Wij
kunnen nu met recht vaststellen: de bouwhistorie is
een volwassen en erkende discipline geworden
binnen het brede werkkterrein van de monumenten-
zorg. En ook bij de RDMZ bestaat daarover geen
twijfel meer. Dat neem ik althans maar aan, want
anders was de heer Asselbergs op de genoemde
dagen vast wat anders gaan doen. Ik ben Fons
Asselbergs dan ook erkentelijk voor de steun, die
hij aan de ontwikkeling van de bouwhistorie heeft
gegeven. De SBN heeft er steeds de nadruk op
gelegd dat goede opleidingen en scholing op zowel
universitair als HBO-niveau noodzakelijk zijn voor
het op een verantwoorde manier omgaan met het
architectonisch erfgoed. Van harte hoop ik, dat wat
nu op dat punt is bereikt, ook werkelijk leidt tot
een verdieping én verbreding van de kennis, die
noodzakelijk is voor het instandhouden en waar
nodig herstellen van dat erfgoed in ons land.
Eigenlijk ben ik daarvan wel zeker en heb ik de

tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ, Broederplein
41, postbus 1001,
3700 BA Zeist,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189

Adres secretariaat SBN:
Archeologisch en
Bouwhistorisch Centrum Het
Pandhuis, Zwaansteeg 11,
3511 VG Utrecht, tel.
015-2120051, giro 273441

neiging het vraagteken in het hierboven geplaatste
kopje te schrappen.

Op 12 december a.s. vindt in samenwerking met
de KNOB als laatste (verbrede) Bouwhistorisch
Platform van dit jaar een studiedag over de
actualisering van het monumentenregister plaats. U
heeft daarover - als het goed is - een apart
convocaat ontvangen. Daarmee gaat nog één van
mijn wensen in vervulling. Het betekent immers
dat de zo noodzakelijke actualisering nu echt
naderbij komt. Ik hoop dat KNOB en SBN met
deze studiedag een wezenlijke bijdrage kunnen

leveren aan een project, dat beide organisaties zeer ter harte gaat, en dat de
monumentenwereld ongetwijfeld de komende jaren heel intensief zal bezig-
houden. Ook de realisering van dit project zal niet alleen kunnen, maar ook
moeten leiden tot een betere en meer verantwoorde manier van monumenten-
zorg.

Als plaats voor de donateursdag in 2002 is een aantal mogelijkheden gesug-
gereerd: Dordrecht, Den Haag, Hoorn, Zwolle. U wordt op de hoogte gehouden.
En tenslotte kan worden gemeld dat nu werkelijk voortgang wordt gemaakt met
het samenstellen van het Leerboek Bouwhistorie. Wanneer de contracten met de
auteurs zijn geregeld kunnen fondsen worden benaderd voor de aanvullende
financiering.

Zwanenzang

Dit is mijn zwanenzang als voorzitter van de SBN. Al enige tijd geleden heb ik
het bestuur laten weten uit het bestuur te willen treden. Aan het eind van dit jaar
is het zo ver. Ik heb er dan ruim zeven jaar opzitten en dat lijkt mij voldoende.
SBN-founding father Koos Steehouwer neemt het voorzitterschap waar tot medio
2002. Daarna treedt ir Jan van Niekerk, hoofd van het Gemeentelijk Bureau
Monumentenzorg Amsterdam, als nieuwe SBN-voorzitter aan. Reeds thans heet
ik hem over de rug van Koos heen van harte welkom. Ik ben erg blij dat hij mijn
taak wil overnemen. Met hem krijgt de SBN een ervaren bestuurder én iemand,
die met de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg vertrouwd is, als
voorzitter. Onder zijn leiding zal de SBN nieuwe wegen kunnen inslaan.
Met veel genoegen heb ik mij sedert september 1994 voor de SBN ingezet. In
het laatste nummer van Heemschut memoreert Hans Bollebakker, schrijvend
over het van start gaan van de restauratie van kasteel Nederhemert, de
revolutionaire ontwikkeling, die de bouwhistorie in de afgelopen jaren heeft
doorgemaakt. Dat ik daarbij betrokken mocht zijn, en dat ik op mijn manier

wellicht daaraan een steentje heb kunnen bijdragen, geeft mij voldoening. De doelstellingen van de SBN binnen het bredere kader van de monumentenzorg heb ik steeds van harte onderschreven. Waar mogelijk heb ik getracht mij sterk te maken voor de verwezenlijking ervan. Ik kijk dan ook met tevredenheid terug op wat werd bereikt. Maar met nóg meer tevredenheid kijk ik terug op de plezierige en constructieve wijze, waarop binnen het SBN-bestuur werd (samen)gewerkt. Als iemand toezei wat te doen, gebeurde dat ook. Fantastisch! In mijn herinnering deden zich nimmer echte spanningen, laat staan ruzies, voor. De neuzen stonden steeds allemaal dezelfde kant uit. En ik denk dat (ook) dát in sterke mate heeft bijgedragen tot het succes van de bouwhistorie. Ik dank al degenen met wie ik in het SBN-bestuur, maar ook daarbuiten, mocht samenwerken en contact hebben, bv. in verband met het organiseren van de donateursdagen en andere activiteiten, de Nieuwsbrief of onze publicatie 'Bouwhistorie in Nederland', voor hun medewerking en steun. Ik heb daar de allerbeste herinneringen aan. Heel in het bijzonder wil ik 'mijn' secretarissen bedanken, eerst Ronald Glaudemans, later Gabri van Tussenbroek en nu Wim Weve voor de prettige samenwerking. Een enkel woord was altijd genoeg. Het ga de bouwhistorie en allen, die dat vak met zoveel inzet en hartstocht beoefenen, goed in de vaste verwachting, ja zekerheid, dat dat van het grootste belang zal zijn voor de monumentenzorg in de 21e eeuw.

Gijs van Herwaarden,
vertrekkend voorzitter van de SBN

Gefeliciteerd!

De Stichting Bouwhistorie Nederland wenst Joyce Alma, Dik van Roon, Hans Groesgen, Stella van Heezik, Jelle Dekker, Hettie Peterse, Thieu Knibbeler, Jan Battjes, Hans Ladrak, Cor van Kooten, Jeroen Krijnen, Marcel van Winsen en Peter Doolaard van harte geluk met het verkrijgen van het diploma van de HBO + Opleiding tot Bouwhistoricus.

Marc Berends, Annemarië van der Beek, René Rijkelijhuizen en Ron Spaan worden gecompimenteerd met het behalen van het diploma HBO + Restauratie. De SBN hoopt van harte dat de monumentenzorg in ons land zal mogen profiteren van de kennis, die jullie je tijdens deze zware opleiding hebt eigen gemaakt. De bijeenkomsten van het Bouwhistorisch Platform in Zeist vormen bij uitstek het gremium om jullie kennis en de resultaten van verder onderzoek over te dragen aan de collega-bouwhistorici. Jullie zijn daar van harte welkom!

Oratie leerstoel bouwhistorie

De oratie op 5 oktober j.l. was ook de formele verwelkoming en presentatie van de nieuwe, bijzondere leerstoel bouwhistorie. De opkomst van SBN-donateurs en aanverwanten was overweldigend; de bemoediging en felicitaties waren hartverwarmend. Hartelijk dank aan allen! Omdat de SBN vanaf de oprichting streefde naar een academische opleiding, c.q. de erkenning op dat niveau, werden alle donateurs voor de bijeenkomst uitgenodigd. Met dank aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Universiteit Leiden ontvangt u bijgaand de gedrukte versie onder de titel *Verbrokkeld verleden*. Het onderwijs in de bouwhistorie begon reeds één jaar eerder. De aanmelding van studenten en cursisten voor de diverse collegeblokken was zeer behoorlijk. Bouwhistorie is en blijft voorlopig echter een keuzevak. Naar verwachting studeren nog dit jaar enkele studenten in deze richting af, dan wel in combinatie met een andere studierichting.

De vraag is, hoe de opleiding optimaal kan functioneren binnen de door de RDMZ toegemeten twee dagen per week. Naar verwachting is er straks een (beperkt) aantal gemotiveerde afgestudeerden beschikbaar. Kennis en elementaire vaardigheden moeten ze toerusten om zelfstandig uitvoering aan onderzoek in het veld te geven. Toch ontberen deze mensen de ervaring en het

Prof. dr. ing. D.J. de Vries tijdens de oratie 'Verbrokkeld Verleden' op 5 oktober te Leiden. Foto: Jean penders

geroutineerde inzicht van de professionals. Om verder te komen en het algehele niveau van werken op peil te houden, is collegiale samenwerking en begeleiding na het afstuderen onontbeerlijk. Daarmee kan al begonnen worden tijdens stages en praktijkprojecten.

De bouwhistorie in Nederland functioneert in belangrijke mate op basis van collectieve kennisoverdracht. Niet alleen de *Nieuwsbrief* of de donateursdagen van de SBN dragen daarin bij maar ook het Bouwhistorisch Platform in Zeist, andere studiebijeenkomsten en publicaties. Probleem van het 'aantrekken van de markt' en de vele, lopende opdrachten is het algemene gebrek aan tijd voor reflectie. Dit geldt niet alleen voor de particulier werkzame bouwhistorici maar ook voor dienaren van de overheid. Het destijds door de RDMZ geïnitieerde thematische onderzoek lijkt met de afronding van het *Restauratievademecum* goeddeels te zijn gestopt. Naar verwachting kan de leerstoel bouwhistorie voorzien in nieuw thematisch onderzoek. De meeste afstudeer-onderwerpen beperken zich doorgaans tot een object, hetgeen ook met de beperkte beschikbare tijd te maken heeft (drie maanden). Idee en wens is, om in de nabije toekomst een reeks van thema's uit te werken als proefschrift. Vragen uit de praktijk van bouwhistorie en monumentenzorg resulteren zo in verdieping en

Na de oratie tijd voor een drankje en een goed gesprek. Foto Jean Penders

verbreding van het collectieve geheugen. Een aantal onderwerpen is al genoteerd, maar een ieder die lacunes signaleert wordt gevraagd die kenbaar te maken aan de hoogleraar. Enkele kersvers afgestudeerde studenten van de HBO+ opleiding in Utrecht hebben zich gemeld met een promotie-onderwerp. Door middel van externe geldstromen worden binnenkort ook enkele 'bursalen' aangesteld. In relatie tot de restauratie van een vijftigtal 'kanjers' worden 'bouwstromen' in de 19de en 20e eeuw namelijk onderwerp van studie. Van de organisatie van het bouwvak in de jongste eeuwen is relatief weinig bekend. Ook een aarzelend begonnen ontsluiting van bestekken kan als thematisch onderwerp worden uitgediept. Zo zijn er meer zaken die uitwerking verdienen, soms op het gemeenschappelijke grensvlak met andere disciplines. In de komende jaren dienen deze studies in tastbare en leesbare producten te resulteren. Voorlopige einddatum van een eerste ronde 'proefdraaien' valt in het jaar 2004. Naar verwachting vindt een presentatie plaats in de vorm van een congres.

Dirk J. de Vries

Donateursdag SBN Arnhem

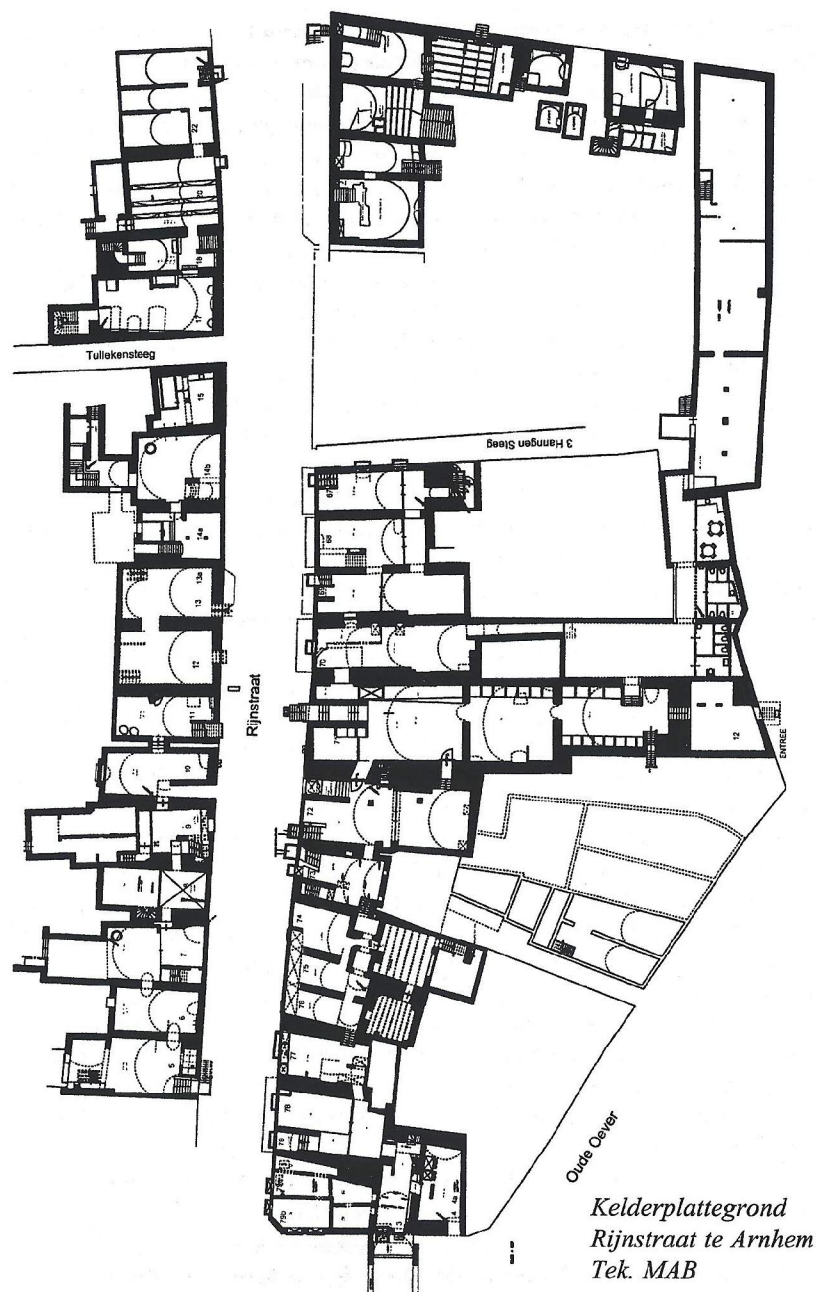
Op zaterdag 16 juni werd de jaarlijkse SBN-donateursdag gehouden. Dit maal in Arnhem, een stad waar ondanks WOII en latere saneringen nog veel behouden bleef. Met name ondergronds is er veel te beleven volgens de vele krantenartikelen en collegae van het Monumenten Advies Bureau (MAB) mogen geloven. Reden genoeg dus om eens een kijkje te gaan nemen en de overheden, projectontwikkelaars, aannemers en onderzoekers hun visie te laten geven op een project waarin middeleeuwse kelders worden verbouwd tot een ondergrondse winkelstraat.

Voordat echter op dit dagthema werd ingegaan gaf vice-voorzitter Koos Steehouwer een kort overzicht van het afgelopen jaar. Een uitstekend jaar voor de Stichting Bouwhistorie Nederland. Zo kregen de ambities op het onderwijsvlak gestalte in de vorm van een leerstoel bouwhistorie in Leiden (met Dirk de Vries als hoogleraar) en de HBO+ opleiding bouwhistorie te Utrecht. Daarnaast promoveerden in mei de twee actieve SBN bestuursleden Gabri van Tussenbroek en Ad van Drunen (zie de vorige Nieuwsbrief). Van organisatorische en bestuurlijke aard was de mededeling dat de huidige

voorzitter Gijs van Herwaarden, die helaas niet aanwezig kon zijn, na ruim 7 jaar wil afbouwen. De SBN is daarom op zoek naar een opvolger die hopelijk zo spoedig mogelijk gepresenteerd kan worden.

Na Koos was het de beurt aan Jan Wessels, monumentenambtenaar van de gemeente Arnhem. In kort bestek deed Wessels uit de doeken hoe de gemeente werkt aan een nieuw monumentenbeleid. Dit beleid, vormgegeven door zes medewerkers van de afdeling Monumentenzorg en Archeologie, wijkt af van de gangbare ideeën. Zo is het subsidiestelsel aangepast en gedeeltelijk opgeheven. In de ogen van de gemeente is het hebben van een monument renderend en worden alleen voor de financieel zwakke monumenten als bijvoorbeeld kerken of molens, objectgerichte oplossingen gezocht. Het geld (jaarbudget ca. 1.6 miljoen) wordt anders uitgegeven. Het wordt namelijk verdeeld over diverse thema's. Een belangrijk thema is het integraal aansluiten op ontwikkelingen binnen een wijk of gebied. Een voorbeeld hiervan noemde Wessels de Eusebiustoren en zijn omgeving. Door de toren geschikt te maken voor het publiek en de omgeving te herontwikkelen wordt het cultuurtoerisme aangewakkerd, en versterkt het een het ander. Het vergaren en verspreiden van informatie is een ander belangrijk speerpunt. Zo worden op het terrein van de monumentenzorg en archeologie structureel inventarisaties uitgevoerd waaruit bepaalde historische karakteristieken kunnen worden gedestilleerd. Als voorbeelden werden de structuren van kappen, gangen, stegen, ozendruppen en stadstuinen genoemd. Informatie die enerzijds een plaats krijgt in bestemmingsplannen en anderzijds wordt omgewerkt tot een informatieve publicatie voor het brede publiek. Om dit laatste te kunnen bewerkstelligen heeft de gemeente een stichting opgericht met als doel het maken van publicaties, tentoonstellingen en educatief materiaal voor de Arnhemse bevolking. Cultuurhistorie, landschap en Ruimtelijke Ordening, ofwel het Belvedere gebeuren in de ruimste zin, vormt het derde aandachtsveld van de gemeente. Bestaande situaties inpassen en meenemen in grotere ontwikkelingen is het motto. Hierbij werden als voorbeeld het KEMA terrein en de ontwikkeling van vliegveld Deelen genoemd waar tijdens WOII midden in het groen een brinkachtig dorp werd gebouwd met als boerderij vermomde bunkers. Tot slot gaf Wessels zijn visie op de toekomst, waarin volgens hem de procesgerichte monumentenzorg de basis moet vormen van een nieuw monumentenbestel. Dit betekent dat wanneer er ergens initiatieven worden ontplooid, men hierbij moet zijn om mee te kunnen praten en de cultuurhistorische waarden optimaal in te kunnen passen.

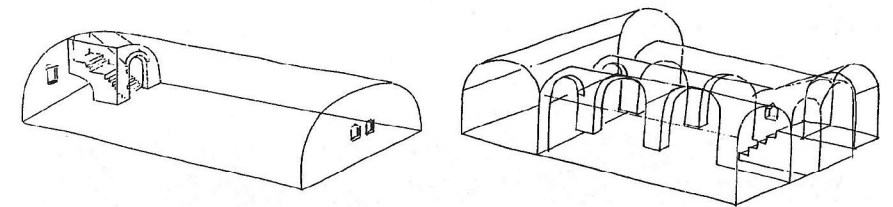
Niet alleen bovengronds maar ook ondergronds is er van alles te beleven in Arnhem. Dit bleek uit de beelden en toespraak van stadsarcheologe Mieke Smit. Zij wees erop dat Arnhem sinds 1997 een eigen Archeologienota heeft waarin de meeste nadruk ligt op het beheer en behoud van het bodemarchief. In

*Kelderplattegrond
Rijnstraat te Arnhem
Tek. MAB*

tegenstelling tot het buitengebied is dit echter in de binnenstad, vooral vanwege de economische druk, niet altijd haalbaar. Dankzij het verdrag van Malta (de verstoorder betaald) kan echter verantwoord archeologisch onderzoek worden verricht. Desondanks moet met name bij de kleinere projecten nog veel door de gemeente worden gefinancierd. Een van die projecten is het kelderproject. In dit project worden meerdere kelders verbouwd en met elkaar verbonden waardoor er mogelijkheden zijn voor het maken van proefputten om zo oudere vloerniveaus te achterhalen. Daarbij is veel contact met de bouwhistorici en ontstaan er soms interessante situaties wanneer het vondstmateriaal qua datering niet altijd bij de bouwhistorische gegevens passen. Een tweede project van minder grote omvang was een onderzoek naar de ouderdom van de Korenmarkt en de aanwezigheid van eventuele oude stadswallen op deze plek. Naar aanleiding van een vernieuwing van de riolering kon hier worden gekeken naar de grondlagen en kwam men tot de conclusie dat de markt in het tweede kwart van de 13de eeuw moet zijn aangelegd en vervolgens aan het eind van de 14de eeuw nog eens verhoogd. Het bewijs van een wal kon niet afdoende worden geleverd. Na de gemeenteambtenaren was het de beurt aan het MAB dat in opdracht van de gemeente Arnhem bouwhistorisch onderzoek verricht in deze stad. Cees Jan Frank gaf de aanwezigen een blik in de keuken. Hij gaf een overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de stad die zich vooral in de 19de eeuw ontwikkelde tot een moderne stad. Na het opheffen van de vestingen, aan het begin van de 19de eeuw, verschenen er in Arnhem veel fraaie parken en op de plek van de wallen vaak brede singels met grote gepleisterde herenhuizen. Ongeveer 2/3 van deze panden is in de loop der tijd behoorlijk geschonden. Zo zijn vele interieurs verdwenen en is het overgebleven stucwerk vaak geschonden. Toch bleef er ook het een en ander behouden, en niet alleen 19de eeuwse bouwwerken. Dit besef groeide sterk in de jaren '80 van de twintigste eeuw met als gevolg dat er inventarisaties werden uitgevoerd om ten eerste een indruk te krijgen van het monumentale bestand en ten tweede een basis te hebben voor de redengevende omschrijving. De resultaten waren soms verrassend. Zo toonde Cees Jan ons o.a. een 14de eeuwse pand in de Varkensstraat, voorzien van grote rondboognissen, maar ook een middeleeuwse kap met hijsrad in het hoekpand Pauwstraat – Jansstraat. Naast deze middeleeuwse gebouwen kwamen ook de jongere bouwkunst en zelfs de wederopbouw aan bod. Als bijzonder voorbeeld uit de categorie jongere monumenten werd het Luxor bioscooptheater uit 1915 getoond. Dit gebouw van architect Willem Diehl is in bezit van een zeer fraai, maar gehavend en verwaarloosd interieur waaraan o.a. kunstschilder Jaap Gidding en ontwerpers als Theo Nieuwenhuis, Simon Miedema en Theo Colenbrander meewerkten. Ook de ingenieuze ventilatie- en verwarmingssystemen in dit gebouw zijn zeer opmerkelijk. Collega Frank Haans nam het vervolgens van Cees Jan over en richtte de

aandacht op het kelderproject. Dit project had reeds een lang voortraject. Al in 1986 bij de happening 'Arnhem onder de grond' ontstond het besef dat er bijzondere ondergrondse bouwstructuren bewaard zijn gebleven. Het gevolg hiervan was dat het MAB in 1991 van start ging met een stadskernonderzoek in de vorm van een inventarisatie. Gaandeweg het onderzoek bleek dat er onder nieuwbouw nogal wat oude kelders bestonden. Ook werd duidelijk dat de middeleeuwse kelderstructuur in bepaalde stukken van de stad bijna nog compleet voorhanden is. Met name in het oude handelsgedeelte, langs de Rijnstraat, is dit het geval. Hier staan de panden met een kelder onder het voorhuis. Dit in tegenstelling tot de kelders onder de huizen aan de Koningsstraat, de oude hoofdweg, die zich meer onder de achterhuizen van de grote, residentiele bebouwing bevinden. Vooral de kelders aan de Rijnstraat kregen bestuurlijke interesse. Er werd dan ook gestart met een goede opmeting, vergezeld met een bruikbare beschrijving. De resultaten werden in een dateringskaart en waarderingskaart opgetekend zodat er een prima beeld ontstond van de ondergrondse stad. Dankzij de inventarisatie konden ook wetenschappelijke conclusies worden getrokken over de ontwikkeling van de stad en de typologische, technische en bouwkundige aspecten van de Arnhemse kelders. Zo bleek in stedenbouwkundig opzicht bijvoorbeeld dat het Petersgasthuis (Rijnstraat 71) een grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de aangrenzende percelen. Interessant ook was de conclusie van Haans dat de oudste, 14de eeuwse kelders vaak met een tongewelf overkluisd waren en in de meeste gevallen een afgescheiden toegangstrap hadden in een soort van

Twee schetstekeningen van Arnhemse kelders. Links het type met tongewelf en voortportaal, rechts een driebeukige kelder onder Rijnstraat 23. Tek. MAB

ingebouwd portaal. De 15de eeuwse kelders zijn minder dik overwelfd (halfsteens) en hebben meer een segmentboogvorm in plaats van een rondboog zoals bij de oudere exemplaren. Een andere conclusie van belang was de constatering dat de trappen van binnenuit in de meeste gevallen niet ouder zijn dan de 16de eeuw.

Na de uitstekend verzorgde lunch was het de beurt aan projectleider R. Bosschenbroek van het aannemersbedrijf Woudenberg. Deze presenteerde het bedrijf en liet o.a. beelden zien van de restauratie van het park Sonsbeek waarmee de Europa Nostra Award werd binnengehaald. Daarnaast gaf hij een betoog over de organisatorische problemen en inhoudelijke opgaven waar de aannemer mee te maken kreeg bij de bouwopgave. Bosschenbroek schetste een beeld van het lastige project dat bestaat uit 39 kelders (25 gemeentelijk en 14 particulier eigendom) die van de bebouwing erboven gescheiden moesten worden, onderling verbonden moesten worden, vluchtwegen en luchtinstallaties moesten krijgen en last but not least ook nog verhuurd moesten worden. Dit laatste element is voor rekening van een Stichting die de kelders in clusters verhuurt en tevens zorg moet dragen voor wisselende activiteiten om de boel levendig te houden. De totale kosten van het project bedragen 8.4 miljoen, die gedeeltelijk via Europese, Rijks, provinciale en gemeentelijke subsidies gedekt worden.

Na de plaatjes, beelden en cijfers was iedereen er klaar voor om de kelders ter plekke te bewonderen. Via een verscholen achteringang werd het stelsel van gekoppelde kelders betreden en onder leiding van enkele deskundigen bewonderd. Ondanks het feit dat men nog volop bezig was kon een aardige indruk van het ambitieuze plan worden verkregen. Na enkele uurtjes rondlopen werd de geslaagde SBN dag afgesloten in de bar van Hotel Haarhuis, waar het nog lang onrustig bleef.

Albert Reinstra

Bouwhistorisch Platform 6 juni 2001

André Viersen - Langestraat 9, Amersfoort

André deed kort verslag van het door BBA uitgevoerde onderzoek naar het woonhuis Langestraat 9 te Amersfoort. Het gaat om een diep huis met een midden-18de-eeuwse voorgevel en aan de achterzijde een trapgevel met ezelsrugafdekkingen die doorgaans in de 16de eeuw wordt gedateerd. Onderzoek

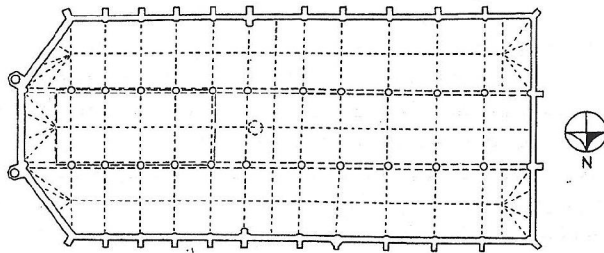
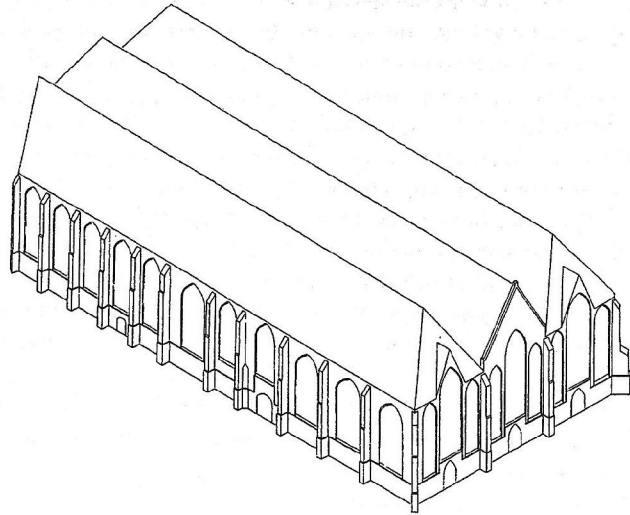
heeft echter aangetoond dat het om een gevel uit de tweede helft van de 14de eeuw gaat. Ook de dakerker (vlaamse gevel) aan de zijkant stamt uit die tijd. Oorspronkelijk betrof het een voornaam woonhuis met achter- en voorhuis, waarin al in 1911 resten van 14de-eeuwse muurschilderingen zijn aangetroffen. Op de eerste verdieping zijn in de zijwand spaarnissen gevonden; de kap heeft onder- en boven gepende jukwindschoren. Het achterhuis was eenlaags. De bouw hiervan houdt mogelijk verband met het gebruik als apotheek. Bekend is dat het van de 17de tot de 20ste eeuw als zodanig in gebruik is geweest. Een intrigerend probleem is dat het huis werd gebouwd op de plaats van de oude Amersfoortse stadsmuur die pas midden 15de eeuw buiten gebruik werd gesteld. Het huis stond naast de Rodetorenpoort waarvan mogelijk de fundamenten zijn gebruikt om de huidige 18de-eeuwse voorgevel op te bouwen. De vraag is echter hoe de stadsmuur door het huis liep, en waarom men in de tweede helft van de 14de eeuw toestond om een huis ter plaatse van de - toen nog functionerende - stadsmuur te bouwen? Vond men de muren van het nieuwe huis voldoende bescherming bieden? Werd er toen een voorwerk voor de muur gebouwd?

Harry van der Voort - De historische waarde van ansichtkaarten

Sinds de postwetverandering van 1898 zijn afbeeldingen op briefkaarten toegestaan. Na 1905 mochten ze ook kaartvullend zijn. In 1916 ontstond een lichtdrukprocedé met ingedrukte kleuren. Kleurendruk komt pas vanaf 1965 frequent voor. In die periode zijn in het kader van de vooruitgangsgeloof ook diverse pas gebouwde uitbreidingswijken in foto's op ansichtkaart uitgegeven. Harry voerde ons aan de hand van enkele Gooise voorbeelden mee in de intrigerende wereld van de historische ansichtkaart. Bij de ansichten van de Hilversumse St.-Vituskerk kon goed gezien worden hoe ze vaak opgewerkt werden. Bij de kaarten van de KRO-studio bleek dat men storende elementen als fietsen spoorloos weg kon retoucheren. Het interessantste voorbeeld was het Muiderslot waarbij de ansichtkaarten de steeds verdere verfraaiing van het interieur illustreerden; van planken- naar tegelvloer en van simpele naar rijkere schouw. Bij datering van veranderingen door ansichtkaarten schuilt echter wel het gevaar van heruitgaven van oudere ansichtkaarten.

Edwin Orsel & Andrea Klerks - De Westerkerk te Enkhuizen

Het piece-de-resistance van het platform was de behandeling van het onderzoek naar de St.-Gommarus of Westerkerk. Tot de komst van de Hollandse graven in 1280 was West-Friesland een vrije boerenmaatschappij. Hier ontstonden twee kerspels: Enkhuizen en het omringende Gommaruskerspel. Samen kregen ze in

Reconstructie van de Westerkerk te Enkhuizen in de periode 1512-1519. E. Orsel

1355 stadsrechten. Als gevolg van de Sint-Elisabethsvloed in 1421 werd de oude kerk van Enkhuizen - de St.-Pancraskerk - binnensdijks herbouwd. Op korte afstand hiervan werd vanaf 1470 de driebeukige hallenkerk de St.-Gommaruskerk gebouwd. Met de zuidbeuk werd in 1470 begonnen, de andere beuken stammen uit 1471 en 1480. Opvallend is dat de drie beuken samen één driezijdige sluiting vormen met op de knikken kleine traptorens. In dit deel bevinden zich zuilen, afwisselend van Bentheimer- en van Ledesteen. De tweede fase wordt gevormd door een - uitwendig niet als zodanig herkenbaar - dwarschip met zuilen van Ledesteen; gedateerd 1488-'92. In een derde fase breidde men de kerk in 1512-'19 met vier traveeën naar het westen uit. De zuilen zijn weer van Bentheimer steen. De zijbeuken werden afgesloten door gevels met aan beide zijden gotische blindnissen en in het midden een hoog

venster. In de blindnissen werd pleisterwerk met kleursporen aangetroffen. Verder in de 16de eeuw volgde nog de bouw van enkele portalen en natuurlijk het fraaie vroeg-rennaissance koorhek uit 1542. Na de reformatie is het hek blijven staan, maar werd de koorommuring verwijderd. In de kap bleek een intrigerend systeem van telmerken aanwezig, die goed met de bouwfasen overeen komt. Op twee plekken werden tijdelijke eindschotten aangetroffen, waarvan één met resten van leien. Interessant was dat in de derde fase het muurwerk in een keer werd opgetrokken, maar de kap in twee fasen tot stand is gekomen. Opmerkelijk was ook het verschil in constructie bij de beide schuine einden van de zijbeuken, waarbij het leek of men aan de noordzijde (1480) had geleerd van de fouten aan de zuidzijde (1470). Tenslotte bleken in de traptorens tot traptreden verzaagde sarcofaagdeksels verwerkt te zijn.

Ronald Stenvert

Thema Platform 12 december 2001 a.s.

Uitnodiging

De besturen van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) en de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) nodigen u uit deel te nemen aan een studiedag over de Actualisering van het Monumentenregister onder de titel 'Het Binnenste Buiten'. Enkele jaren geleden werd op initiatief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een projectorganisatie gevormd om het rijksmonumentenregister up to date te maken. Al jaren werd er immers over geklaagd dat dit register verouderd was en veel fouten bevatte. Inmiddels is het voorbereidende werk achter de rug en gaat het project, dat vanzelfsprekend gepaard gaat met veel overleg tussen overheden en monumentenorganisaties, geleidelijk aan van start. Van groot belang voor allen, die betrokken zijn bij de monumentenzorg, is hoe die actualisering in de praktijk zal worden uitgevoerd. Daarover gaat het tijdens deze studiedag maar ook om de inventarisatiemethodiek in stadskernen die ten grondslag hoort te liggen aan waardstelling, beschrijving en tenslotte eventueel bescherming. Bouwhistorische deskundigen laten daarover op basis van hun ervaringen hun licht schijnen. De actualisering van het monumentenregister is een zeer noodzakelijke, zeer gecompliceerde aangelegenheid, die de monumentenwereld de komende jaren intensief zal bezighouden. De KNOB en de SBN hopen met het organiseren van deze studiedag een bijdrage te leveren aan deze voor de monumentenzorg in ons land zo belangrijke ontwikkeling.

De bijeenkomst, die mede wordt georganiseerd ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de SBN, vindt plaats op woensdag 12 december 2001 in de Landbouwschuur (de kantine) van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Broederplein 41 te Zeist. Er kan (gratis) geparkeerd worden op het grote parkeerterrein achter het gebouw van de RDMZ in de nabijheid van Slot Zeist. In de zaal is voor maximaal 100 personen plaats, zodat aanmelding noodzakelijk is. Voor het gebruiken van een lunch wordt fl. 15,- in rekening gebracht (ter plaatse te voldoen).

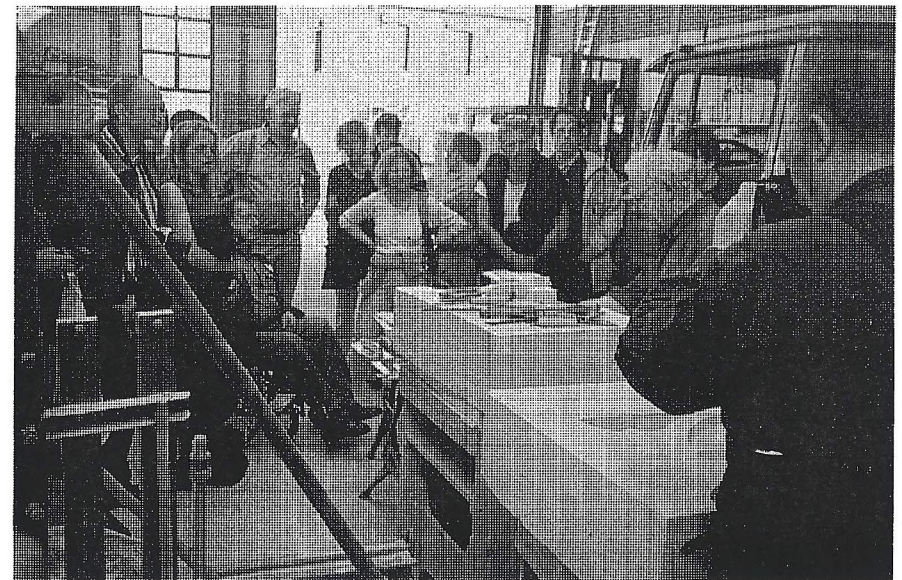
PROGRAMMA

- 10.00 uur Ontvangst met koffie
10.30 uur Verwelkoming en opening door prof. drs A.L.L.M. Asselbergs, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg
10.40 uur Inleiding en toelichting op de thematiek door prof. dr D.J. de Vries, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg
11.00 uur Inleiding door ir J.A. van der Hoeve over zijn onderzoek in Roosendaal, Eindhoven en Den Haag
11.30 uur Koffiepauze
11.50 uur Inleiding door drs F.A.C. Haans over zijn onderzoek in Wageningen en Arnhem
12.20 uur Kort gelegenheid tot het stellen van vragen
12.30 uur Lunchpauze
14.00 uur Inleiding door ir W.J. de Braak, (dan) oud-projectdirecteur Actualisering Monumentenregister
14.30 uur Inleiding door dr A.J.C. van Leeuwen, destijds MIP-inventarisator in NoordBrabant
15.00 uur Inleiding door J.W. Bloemink over zijn onderzoek in Zwolle
15.30 uur Theepauze
16.00 uur Gelegenheid tot het stellen van vragen en discussie
16.30 uur Afsluiting door mr C.J.D. Waal, voorzitter van de KNOB
16.40 uur Feestelijke borrel ter gelegenheid van tien jaar SBN.

Congres Hausforschung Limburg

Een weekje Hausforschung in Maastricht

Thema: natuursteenwinning en steenbewerking
Voor het eerst sinds 1988 werd de jaarlijkse "Tagung" van de bouwhistorische vereniging de Allgemeine Hausforschung (AHF) weer in Nederland gehouden. Het uitmuntende weer op 9 tot en met 13 mei 2001 droeg bij aan de algemene tevredenheid. Voor de kwaliteiten van Maastricht bleef, buiten de rondleiding, niet steeds evenveel tijd over, aangezien de lezingen "tüchtig" doorgingen van kwart voor negen in de ochtend tot soms dezelfde tijd 's-avonds. Een andere vorm van fysiek geweld was, volgens sommigen, de rondwandeling door Maaseik op een warme middag, waarbij slechts de schaarse huizen die géén horeca bevatten bezocht werden. Veel werd hier echter goed gemaakt door de Belgische maaltijd nadien, waarbij het eerste exemplaar van het uitstekende boek van Ronald Glaudemans over de bouwhistorische inventarisatie van Maaseik aangeboden werd. Niet zoals voorzien aan de minister, want die was de dag ervóór gewipt. De burgemeester gaf tijdens zijn praatje een sneer op een andere maaltijd: "U krijg hier in ieder geval genoeg te eten". Hij doelde op het diner de dag ervóór in Château Sint-Gerlach te Houthem met de ambiance van vijf sterren. Daar was aan van alles gedacht, zoals aan klimaatbeheersing in de

eetzaal op de mansardezolder boven het zwembad: airconditioning, waardoor de ramen niet open mochten, zodat enkelen onwel werden van de hitte. Maar luxe was het wel.

Terug naar Maastricht. Aart Mekking gaf in het kader van de inleiding op dit "Tagungsort", een interpretatie van de architectuur van twee gebouwen als symbool van macht: de Sint Servaaskerk en het voormalige Provinciehuis, het "Gouvernement", waar de conferentie gehouden werd. De provincie Limburg kreeg speciale aandacht, bijvoorbeeld in de bijdrage van Bart Klück over Venlo en Ronald Glaudemans over Maaseik. Ook de bijdragen van Coen Eggen, Jan Jehee, Servé Minis en Marieke Kuipers over deuren, vensters, gevelstenen en over moderne en industriële bouwkunst in Limburg-NL waren op de regio gericht. Niet al deze bijdragen waren op te vatten als "bouwhistorisch". De bijdrage van Koen Ottenheim in het Stadhuis, ontworpen door Pieter Post, over de bouw ervan was qua karakter (architectuur)historisch; dat werd tijdens de rondgang aangevuld door het enthousiaste gepuzzel van de bouwhistorici over de vragen op hun eigen vakgebied. Aan de door de Gemeente aangeboden borrel kwam menigeen daardoor niet toe. 's-Avonds werd die schade door de meesten op de zomerse terrassen ingehaald.

De daags vóór het congres op dat thema gepromoveerde Gabri van Tussenbroek behandelde vooral de Naamse steen, andere natuursteensoorten werden door anderen voor het voetlicht gebracht. De mate van diepgang verschilde nogal, een uitvoerige verhandeling over variaties in de steen, gewonnen binnen één bank, ging nogal ver, aangezien de verschillen volgens de deskundigen soms ook door hen niet te herkennen zijn in de praktijk.

De enthousiaste behandeling van de mergel door Marjan Melkert werd gevolgd door een rondleiding in de groeve van Sibbe bij Valkenburg. Zonder zaklamp was het afgelegde traject naar een plek waar een demonstratie gegeven werd evident levensgevaarlijk. De discussie in deze wandelgangen over de behoefte aan een passende monumentenstatus werd letterlijk doorkruist (en onderstreept) door groepen ATB-ers, die om economische redenen door deze wereld mogen racen.

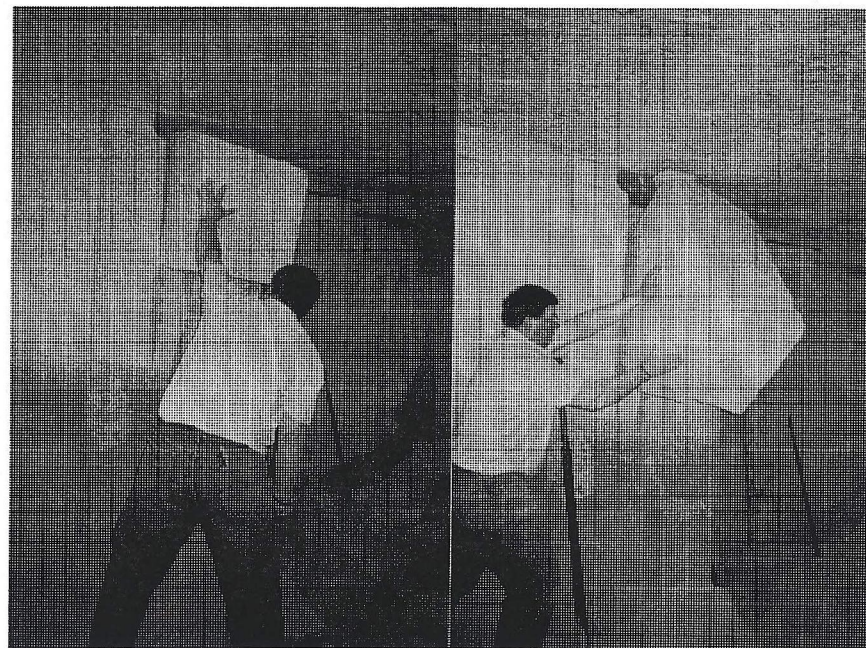
Uiteraard kwamen steenmerken van allerlei aard aan de orde, toegelicht door Dirk de Vries (uiteraard), F. Doperé uit België en Ulrich Grossmann uit Duitsland. Bijzonder was de presentatie van een digitale databank voor dit soort "ongrijpbare" vormen. Deze typisch Duitse degelijkheid werd doorgezet in lezingen over een voor Nederland minder bekend probleem: wat heb je aan steenformaten en metselverbanden bij natuursteen? (wat heerlijk dat wij vooral in baksteen bouwen). In dit verband, letterlijk, is het verschil tussen een regelmatig behouwen blok natuursteen en een vormeloze kei van belang. Toen daartoe vele categorieën in gradaties van onregelmatigheid voorgesteld werden,

kwam dat op ondergetekende over als een persiflage op zijn hang naar systematisering.

De onderwerpen lagen soms ver van huis. Bij de verstening van het Zwitserse huis kwamen elementen aan de orde die ook voor studie naar de verstening in Nederland relevant zouden kunnen zijn (zoals de behaaglijkheid van houten wanden). Het verhaal over en achter de restauratie van de brug van Mostar bracht niemand in vakantiestemming.

De excursies waren helaas in één dag samengebald, zodat bij thuiskomst tegen middernacht een laatste afscheid op een terras op Vrijthof of "Slevrouweplein" menigeen te veel gevraagd bleek. Het afsluitende zondagprogramma, waarin het Restauratie Atelier Limburg centraal stond, werd niet meer door iedereen meegemaakt, waardoor het buitengewoon boeiende weekje (slechts een fractie van de lezingen werd hierboven aangestipt) eindigde als een nachtkaars. Gelukkig verschijnt het merendeel over enkele jaren in het jaarboek van de AHF.

Jean Penders

Demonstratie in de mergelgroeve. Het uitbreken van de van blokken mergel.

Drie 17de- eeuwse bestekken

Inleiding

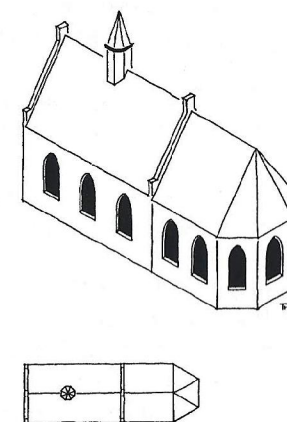
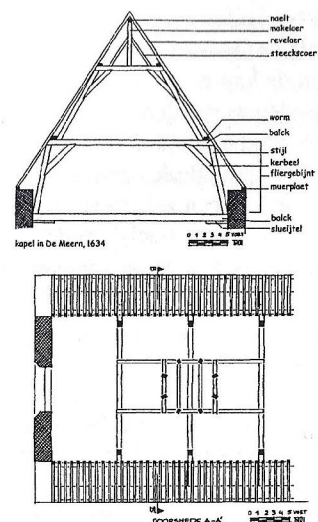
Bij zijn onderzoek naar de geschiedenis van Vleuten en De Meern stuitte Jan Huiting op enkele 17de-eeuwse bestekken. Twee hebben betrekking op de restauratie van de kapel aan De Meern rond 1634, één op de bouw van een schoolgebouw met meesterswoning circa 1648. Van beide gebouwen zijn geen echt duidelijke afbeeldingen bekend. Getracht is op basis van de bestekken reconstructies te maken, die aan de door Jan Huiting geschreven artikelen zijn toegevoegd. Die reconstructies worden hier apart weergegeven.

'Die capel aen de Meere'

De enige afbeelding van de St. Anthoniskapel in De Meern, op een landmeterskaart uit 1599, toont ons een half ruïneus gebouw: het koor is intact en van het schip staan alleen de buitenmuren. De juistheid van de weergave wordt bevestigd in de archiefstukken uit het tweede kwart van de 17de eeuw. De kapel, vermoedelijk gebouwd eind 14de eeuw, was ten offer gevallen aan de vernielzucht tijdens en na de hervorming in 1580. Het schip was daarna gedeeltelijk in gebruik genomen door een boer die er een bijkeuken in ondergebracht had. Daarvoor had hij de westmuur gedeeltelijk uitgebroken. In 1632, na ruim 30 jaar procederen tegen een boer, werden de voorbereidingen getroffen voor de restauratie van het schip. Het koor was toen al hersteld, maar men vreesde dat met name de westgevel van het koor, 'de middelmuur ofte den booch aent choor', om zou waaien als ook niet het schip zou worden hersteld. Van de noord- en zuidgevel van het schip werden de bovenste lagen metselwerk, die los lagen, verwijderd en opnieuw aangebracht. De gevels werden tegelijkertijd 30 cm hoger dan zij in oorsprong waren. De top van de westgevel, die geheel verdwenen was, werd opnieuw opgetrokken met daarin een groot venster. De oostgevel, de muur tussen het koor en het schip, werd iets verhoogd om aan te sluiten bij de hoogte van het nieuw aan te brengen dak op het schip. Dit dak werd een zadeldak gedekt met pannen. Midden op het dak werd een houten torentje geplaatst met daarin een klok. Deze klok hing op het koor, vermoedelijk in de stenen top van de westgevel van het koor. Het torentje was aan de buitenzijde voorzien van leien. Het werk werd op 17 november 1634 opgedragen aan Willem Claesz, timmerman, voor de somma van 450 gulden.

De reconstructie van de kap

Een bestek omschrijft het benodigde materiaal en de werkzaamheden die verricht moeten worden om een bouwwerk of een gedeelte daarvan te kunnen maken. Omdat een aannemer op basis van een bestek een begroting moet kunnen maken

en om eventuele problemen tijdens het werk te voorkomen moet een bestek vrij gedetailleerd zijn.

Het lijkt daarom voor de hand te liggen dat op basis van het bestek ook een reconstructie mogelijk moet zijn. Dat laatste is niet altijd het geval. Een aantal zaken wordt niet in het bestek omschreven omdat verondersteld wordt dat deze bekend zijn. In het bestek staat dan vermeld 'nae[r] den eijs [van het werck]'. Ook wordt de gehanteerde voetmaat, de maat waarmee destijds gerekend werd, bekend geacht. Deze voetmaat verschilt echter per stad of streek. In het geval van de kapel is ook de dakhelling niet bekend, omdat tegen een bestaande gevel werd aangebouwd en deze gevel bepaalt de helling en daarmee de hoogte van de kap.

Toch is op basis van het bestek een reconstructie te maken. Voor de volgende onderdelen van de kap en de klokkentoren is daarbij een aanname gedaan:

- de reconstructie is getekend in voeten en niet in (centi)meters, omdat de voetmaat niet bekend was. Daarbij is aangenomen dat de voet bestond uit 12 duim.
- de aanwezigheid en de hoogte van de borstwering
- de maat van de sleutelstukken
- de kaphelling (gekozen is voor 57 °) en de helling van het dak van het torentje
- de hoogte van de gebinten
- de maat van de makelaar met de schoren
- de maat van de nokgording

- de lengte en diktemaat van de sporen
- de plaats en lengte van zowel de 'strijcken' als de 'kalveren'

Weggelaten op de tekening zijn de panlatten op de kap en de beschieting van de klokkentoren met planken, waarop de leien dienden te worden bevestigd.

Opvallend is het ontbreken van een zogenaamd windverband in de lengterichting van de kap. Om te voorkomen dat een kap door de winddruk vervormt, worden schuin geplaatste stukken hout aangebracht die de kap een zekere stijfheid geven. Deze zijn wel in de dwarsrichting aanwezig, de 'kerbeels' en de 'steeckscoeren', maar niet in de lengterichting. Blijkbaar vertrouwde men op de stijfheid van de tussenmuur en de westgevel.

Bestekken van de kapel aan De Meern (1634)

1. De kap op de kapel

Een bestek waer nae de heeren van Oudemunster en kap wyllen besteden op die capel aen de Meere. Inden eersten sal de kap lanck weesen vijftich voeten ende wijt dertich voeten beijde buijtens werck. Hier toe salmen leeveren vier balcken met eijcken slueijtels daer onder en de balcken sellen suær weesen elff en seven duijm. En hier op salmen maecken vier flier gebijnten en die stijlen en balckens en kerbeels sullen suær weesen ses en acht duijm. Noch een flier gebijnt hier boven en die stijlen en balkens en kerbeels sullen suær weesen vijff en seven duijm. En noch salmen hier toe leeveren vier makelaers met sijn steeck scoeren daer den naelt op leggen sal. Noch salmen leeveren twe muer plaeten suær ses en vier duijm de lenckte nae den eijs. Noch salmen leeveren twe wormen op die eerste flier gebijnten en die sullen suær weesen vijff en seven duijm en de lenckte nae den eijs. Noch salmen leveren twee wormen op de tweede flier gebijnt en sullen suær weesen vijff en vier duijm en de lenckte nae den eijs. Noch salmen leeveren een naelt van greijne rijs suær drie en vierdalven duijm de lenckte nae den eijs. Noch salmen hier toe leeveren goeij revelaers om aff te cappen soe veel daer toe van doen sijn en die salmen setten tien duijm int myddel vanden andere. En noch salmen hier toe leeveren soe veel pan latten als daer toe van doen sijn. Noch salmen hier int mydden setten een toornge daer de klok in sal hangen int acht kant en sal wijt weesen seven voet buijtens wercks en de hoochten nae den eijs. Dit toornge salmen stellen op de eerste flier gebijnt. En hier toe salmen leeveren twe strijcken die over die drie flier gebijnten reijcken en hier op salmen wercken vier kalveren daer het acht cant op comt te staen. En hier op salmen stellen acht stijlen en ijder stijl sal schieten seven voeten boven de naelt en op de stijlen salmen wercken een ster en op de ster salmen wercken een maeckelaer daer de kap aen vast gemaect worden sal daer die weerhaen op staen sal. Noch salmen leeveren sestien rijbben die aende maeckelaers vast gemaect sullen worden suær vier en vierdalven duijm de lenckte nae den eijs. En dit salmen beschieten met goeij delen daermen de leijen

op decken sal. En de maeckelaer sal suær weesen seven duijm viercant en het ander hout van het toornge sal suær weesen vijff en seven duijm. En om de ster salmen maecken een lijst en wercken nae den eijs vant werck soe spreijbanden en kerbeels. En dit salmen maecken samen van goed fueren hout.

Dorsale notitie in benedenkantlijn: "350 g. betaling spijkers ijswerck ende loot".

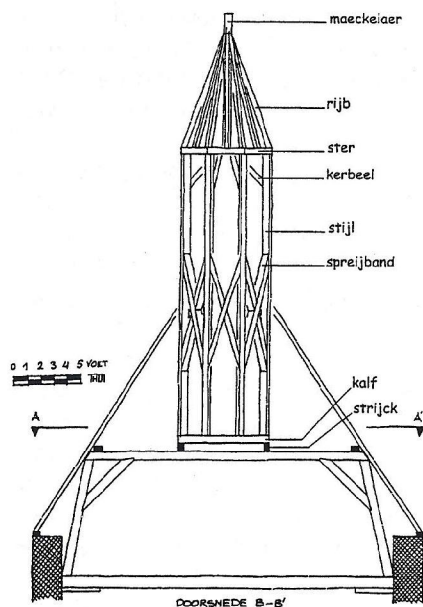
2. Bestek van het metselwerk

Bestek van metselwerk van de capel staende aende Meern als volcht. Inden eersten is dese bovengeseyde capel lanck L voeten ende breed XXX voeten alles buijtens wercks. Oock sal den aennemer gehouden wesen off te breken alle die verwaterde lagen van beijde de zijdel muiren ende de gevel wederom op te metselen een voet hoger als die van oudts geweest is ende dat van anderhalve backsteen dichte. Noch sal den aennemer gehouden wesen te maken een gevel aende westzijde van de capel breed XXX voeten ende so hooch als die cap die daer op gemaect sal worden een voet boven die sperren met een roef om dat men daer bequaemelijck tegens decken can ende dat van anderhalve backsteen dick. In dese gevel te maken een kercklicht binnenswerck wijt VJ voeten ende hooch XV voeten, van buyten gehouden met een bilioen ende int midden met een spon om die glazen daer in te setten, ende int midden een spon ende daer in te leggen so veel bruggen als die aanbesteders believeen sullen, ende buijtens ende binnen offgeschooteert nae den eijsch vant werck. Noch sal den aennemer gehouden wesen te verhoogen die gevel anede oostzijde so hooch als die ander gevel is mede met een roeff ende dat van anderhalve backsteen dichte. Noch sal den aennemer gehouden wesen te maken iij pijlaers onder breed iij steen viercant opgaende vijf voeten ende daer in te snijden op twee steen opgaende oock vijff voeten, ende vijff voet in steen ende voorts off te schooteren naden eijsch vant werck. Noch sal den aennemer gehouden wesen wt te breken twee oude lichten die daer van oudts gestaen hebben ende die bogen te maken ende repareren als die van oudts geweest sijn. Alle dit voors. werck so oudt als nieuw ende die gevels ende capel te samen te plaesteren ende offwassen naer behooren. Des sal den aennemer hiertoe leveren calck, steen, arbeidsloon wtgesondert het sant oock van het bier alles tot des aennemers costen.

Dorsale notitie linksonder "325 g."

De 'costerije hujsinge ende het schoolhujs' te Vleuten

In 1648 werd in Vleuten een kosterwoning gebouwd met daarachter een klaslokaal. Van deze nieuwbouw is eveneens een bestek bewaard gebleven. Voor de reconstructie waren we hier, nog meer dan bij de kapel, aangewezen op

Reconstructie van het torentje op basis van het bestek.

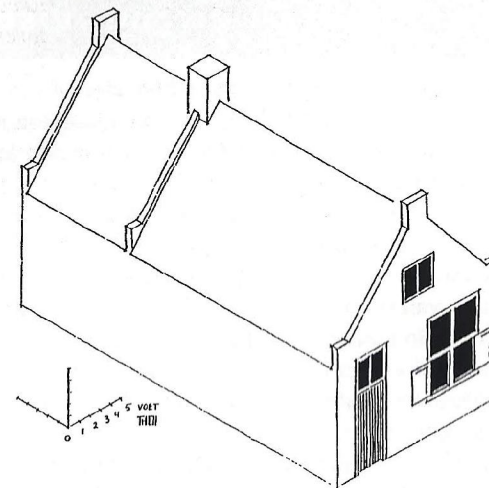
aannames. Wat ontbreekt: de breedte van het gebouw, de breedte van deuren, de hoogte en breedte van ramen en de helling en hoogte van de kap (gekozen is voor een helling van 50°). Toch kunnen we een indruk geven van het uiterlijk en de plattegrond van het gebouw op basis van de gegevens en aangevuld met, op ervaring gebaseerde aannames.

Opvallend in het bestek is het feit dat waar de inwendige 32 voet is en de lengte van de woning 20 voet en die van het schoolhuis 12 voet, er dus een afscheiding tussen die twee moet ontbreken. Dat lijkt onlogisch, dus zijn we er van uit gegaan dat er een stenen muur tussen beide aanwezig was. Bouwkundig gezien is dat ook een logische plaats voor de beide schouwen, omdat ze dan eenvoudig in de nok hun rookkanaal kunnen krijgen. Een plaatsing tegen de zijmuren kan echter ook, maar dan is het verloop van het rookkanaal wat problematischer. Of er ooit sprake is geweest van een indeling van de woning is niet duidelijk. Een kamer van 6,3 x 4,4 m. laat niet veel ruimte voor een indeling, zeker niet wanneer daar ook nog een steektrap in geplaatst moest worden. Deze trap is overigens niet aangegeven op de plattegrond, maar zal zich tegen één van de zijmuren hebben bevonden.

Het bestek van ca. 1648

Bestek vande costerije huijsinge tot Vlooten. Inden eersten sal het huijs lanck

Reconstructie van de kosterij met daarachter een klaslokaal.

wesen int geheel binnen sijn mueren xxxij voeten. daarvan het voorhuijs lanck sal wesen xx voeten. Ende het schoolhuijs xij voeten. Noch salmen daerin leggen seven balcken swaer acht ende ses duijm soo lanck als vereijst. Ende twee gebijnten mit haer spreijbanden swaer ses ende vijff duijm ende twee wormen op de gebijnten onder het dack elck lanck xxxij voeten swaer 3 ende 4 duijm. Noch twee deorraemtgen swaer 6 ende 4 duijm elck met twee deuren ende twee lichten daerboven hooch thien voet ende voorde raemtgen lete houten te leggen swaer naden eijsch. Noch sullen de sijdelmueren hooch wesen thien voeten uijt de vloer. Item noch een middeldeorraempt swaer 5 ende 3,5 duijm met een deur daerin hooch seven voet binnenswercx. Noch twee raemten opde solder inde gevels swaer 5 ende 3,5 duijm elck met twee lichten. Noch salmen maecken een dubbelde schoorsteen mantel breet een voet swaer 3,5 duijm lanck naerden eijsch. Noch salmen leveren twee muerplaten lanck xxxij voet en swaer 5 ende 3,5 duijm. Noch salmen int huijs leggen soo voor als achter een solder onder ende boven wel geschaeft ende dicht inden anderehn gespont. Noch twee gordingen met die naelt int huijs opter pannen. Noch een versteecken trap aende solder van onderen geschoort ende met een leun daeraen. Noch salmen het huijs spannen met goede boomsche sparren de middelt op elff duijm. Item sal men leveren alle die panlatten opt huijs. Ende men sall alle die sparren schellen. Alle het voors. werck salmen maecken van goet greijnen hout. Item noch twee crujsraemten een inde school ende het ander int voorhuijs met dvensters ende raemten daer toe behoorende Item dat alle die dorpels sullen wesen van goet eijcken houdt.

Taco Hermans

Molinologie en bouwhistorie

Themanummer Molinologie over bouwhistorie

Het zal de lezers van dit blad wellicht bekend zijn dat in molenkringen het thema bouwhistorie steeds meer aandacht krijgt, en niet ten onrechte. Door een nauwkeurige bestudering van een molen of molenrestant komen immers vaak zeer interessante wetenswaardigheden boven water. De geschiedenis van de betreffende molen krijgt daarmee een extra dimensie, en voorts draagt de verkregen kennis bij om tot historisch verantwoorde restauraties te komen. Naar aanleiding van een in juni 1995 gehouden excursie rond dit thema heeft de vereniging voor Molinologie "TIMS Nederland en Vlaanderen" onlangs een publicatie over vier concrete voorbeelden van bouwhistorisch onderzoek uitgebracht. De betreffende molens zijn alle in het oosten van de provincie Noord-Brabant gesitueerd.

Paul Groen geeft een uitgebreide beschrijving van de reconstructie van het olieslagwerk in het kader van de restauratie van Holtens Molen te Deurne. Door bestudering van in de molen achtergebleven sporen en vergelijking met andere oliewerken in de omgeving konden aandrijving en plaatsing van het olieslagwerk in Holtens Molen met grote nauwkeurigheid worden hersteld. De restauratie van de molen is inmiddels een feit.

Nico Jurgens laat aan de hand van twee voorbeelden zien hoe men vroeger molenonderdelen van elders bij de bouw van een nieuwe molen gebruikte. Door een uitgebreide analyse van de gebruikte materialen bleek het mogelijk om te achterhalen van welk type molen de tweedehands onderdelen afkomstig waren. Zo zijn in de stenen bergmolen aan de Kerkstraat te Zeeland onderdelen van een standerdmolen verwerkt, terwijl in de molen te Beugen delen van een wipmolen te vinden zijn.

Robbert Verkerk toont aan dat in de stenen stellingkorenmolen "Luctor et Emergo" te Rijkevoort bijna een complete achtkante houtzaagmolen is verwerkt. Met behulp van moderne technieken wist hij deze houtzaagmolen nagenoeg geheel te reconstrueren!

De publicatie verscheen als themanummer van het tijdschrift Molinologie (Nr. 15), telt 56 pagina's en is rijk geïllustreerd met foto's, tekeningen etc. in zwart/wit. Te bestellen door overmaking van 8 Euro (Hfl. 17,50) op Postbankrekening 6 104 927 ten gunste van TIMS - Nederland, Hondsdraf 17, 3738 TB Maartensdijk, onder vermelding van "bestelling Molinologie 15". Bankrekeninghouders dienen tevens hun adres te vermelden.

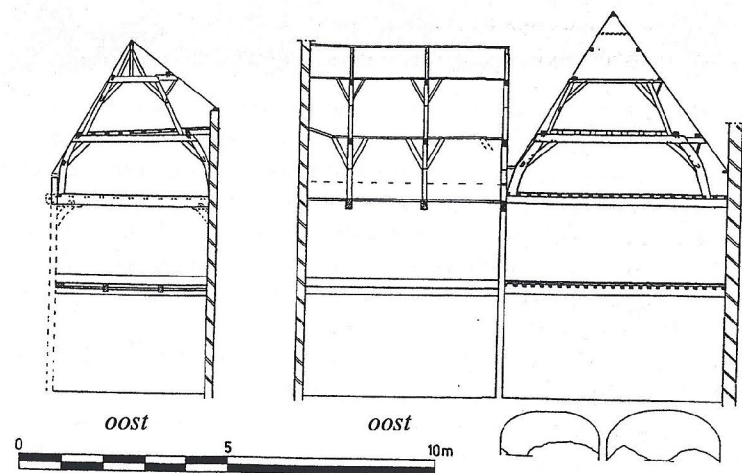
Leo van der Drift,
secretaris TIMS Nederland en Vlaanderen

Ankerbalkgebinten in Breda

Een verkennend bouwhistorisch onderzoek in de oude binnenstad van Breda leidde tot de vondst van een opmerkelijk gebouw met een zeldzame constructie. Achter een brede 18de-eeuwse lijstgevel aan de Tolbrugstraat bleken twee oudere gebouwen schuil te gaan; hier verder aangeduid als Tolbrugstraat 15 west en 15 oost. (Zie voor uitgebreide informatie over deze panden deel 39 uit de serie 'Interne rapporten Archeologie en Bouwhistorie' van de Gemeente Breda.) Op het moment van onderzoek had het gebouw géén monumentale status. Na allerlei ontwikkelingen werd voor Tolbrugstraat 15 door een historische vereniging een aanvraag tot plaatsing op de Rijksmonumentenlijst ingediend. Het complex verkreeg de status van rijksmonument, waarna de ontwikkelaar een aanvraag tot sloop van het rijksmonument indiende. Deze sloopvergunning werd verleend, onder voorwaarde dat de zorgvuldig gemetselde 18de-eeuwse voorgevel herbouwd zou worden. Thans staat op het terrein een volledig nieuw gebouw met een 18de-eeuwse imitatiegevel.

De Tolbrugstraat is vanouds een belangrijk deel van de westelijke uitvalsweg van Breda. De straat werd afgesloten door de Tolbruggepoort, één van de drie grote poorten in de oudste stadsmuur. Uit historisch onderzoek van drs. Jac. H. van Hooydonk† is naar voren gekomen dat het deel van de stad waarin zich de Tolbrugstraat bevindt, getroffen is door de zogenaamde kleine stadsbrand in 1490.

Het oostelijk deel van Tolbrugstraat 15 was tot de sloop een klein rechthoekig gebouw van twee bouwlagen met een zadeldak evenwijdig aan de straat. In dit deel waren belangrijke restanten van een eiken houtskelet en een kap met nokgording, dendrochronologisch gedateerd tussen 1501 en 1503, bewaard gebleven. De dateringen geven aan dat herbouw enige jaren na de ingrijpende brand van 1490 ter hand werd genomen. Op de verdieping van het pand was de authentieke samengestelde, eiken balklaag bewaard. De moerbalken waren voor een Breda's stadshuis op een zeldzame wijze verbonden met de muurstijlen. De verbinding werd namelijk gevormd door een zogenaamde ankerconstructie. De moer- of ankerbalken zijn dan met een doorstekende pen in de muurstijl opgelegd, aan de achterzijde met een wig verankerd en gezekerd met houten nagels in de stijl. Tussen de muurstijlen bevonden zich, mogelijk ter vervanging van beplanking of vlechtwerk, restanten van bakstenen vulmuurtjes. De muur-stijlen op de verdieping staken door tot aan de muurplaat en waren daarin gepend. Pengaten in de onderzijde van de ankerbalken wezen op ooit aanwezige korbeels. De moerbalken waren aan de straatzijde opgelegd in de 18de-eeuwse voorgevel. Uit de restanten bleek dat de voormalige muurstijlen van de oorspronkelijke voorgevel zich buiten het huidige pand hebben bevonden. Bij

Tolbrug-
straat 15
oost en
west. Tek.
E.Orsel

het vernieuwen van de gevel ca. 1700 zijn de moerbalken ingekort. Mogelijk kraagde de gevel per verdieping uit of stond de gevel op vlucht. Bij het vernieuwen was waarschijnlijk de standplaats van de oude gevel op de begane grond bepalend en werd door het verticaal bouwen van de nieuwe gevel op de verdieping ruimte ingeleverd. Het is niet uitgesloten dat alleen op de verdieping een houtskelet aanwezig was. Een dergelijk houtskelet op de verdieping is in Breda al eerder gesignaleerd (bijv. Havermarkt 5) en kenmerkend voor Zuid-Holland en Zeeland tussen circa 1450 en 1550, zoals door Meischke aangegeven in het deel Zeeland en Zuid-Holland van de serie Huizen in Nederland.

De onderste spanten van de eiken kapconstructie bestonden uit gekromde spantbenen met daarop een dekbalk, geschoord door korbels en, in de fliering gepende, windschoren. De rechte korbels zijn met een pen en gatverbinding aan de dekbalken verbonden en met een schuin oplopende borst, gezekerd met gesmede nagels, aan de spantbenen verbonden. Halverwege de dekbalk van het spant staat een stijl die de nokgording ondersteunt. Deze aan beide zijden geschoorde nokstijl was in de dekbalk en in de nokgording (later vervangen) gepend. Het zuidelijke dakvlak bezat nog voor een groot deel de originele rechthoekige eiken daksporen (circa 8 x 8 cm.). De constructie was voorzien van gekraaste telmerken met een schuine streep als richtingsteken. De datering geeft aan dat het een vroeg voorbeeld van een kap met nokgording op een profaan gebouw in Nederland betrof. Ander bouwhistorisch onderzoek in Breda wijst uit dat omstreeks 1500 de nokgording met nokgordingstijl algemeen in zwang kwam in de Bredase bouwwijze, bijvoorbeeld in Havermarkt 5 (kort na 1490), Reigerstraat 4-6 (1502) en Visserstraat 16 (kort na 1490). Waarschijnlijk werd de

invoering van dit 'moderne' constructieprincipe bespoedigd door de twee stadsbranden. Uit de stadskeuren in Breda blijkt namelijk dat reeds in 1481 alle rieten daken werden verboden. Bij her- of nieuwbouw werd dus een hard dak verplicht gesteld. Hoogstwaarschijnlijk heeft deze verplichting van de veel zwaardere harde dakbedekking in Breda mede geleid tot de algemene invoering van de sterkere kapconstructie met nokgording en stijl.

Het westelijke deel van Tolbrugstraat 15 vormde een dwars aan de straat gelegen pand. Oorspronkelijk bestond het pand uit een kelder, een eiken houtskelet met stijlen, korbels, moerbalken en een eiken sporenkap gesteund door dekbalkspanten en één haanhout. Het dendrochronologisch onderzoek gaf een datering van de samengestelde balklaag met de moerbalken van het houtskelet van 1517 +/- 6 jaar. De vernieuwde moerbalken van deze balklaag waren van grenen en daardoor niet te dateren. De kapconstructie gaf geen harde datering, maar in samenhang en vergelijking met de bijbehorende moerbalken is een datering van 1517 +/- 6 jaar zeer aannemelijk.

Resumerend: het oostelijke deel van Tolbrugstraat 15 bevatte de voor Breda vooralsnog zeldzame restanten van een stedelijk woonhuis met op de verdieping een houtconstructie opgebouwd uit ankerbalkgebinten. Daarnaast had het pand een vroege nokgordingkap, dendrochronologisch gedateerd omstreeks 1501. Het westelijke deel bestond uit restanten van een houtskelet met dekbalkgebinten en een kapconstructie met (voor Breda ouderwetse) haanhouten, dendrochronologisch gedateerd omstreeks 1517. De situatie van twee ongeveer even oude naast elkaar gelegen panden met in het ene pand een houtconstructie met ankerbalken en een kapconstructie met nokgording en in het naastgelegen pand een houtconstructie met moerbalken en een kapconstructie met haanhouten, is bijzonder te noemen. De verschillen in de constructies geven een kijkje in de keuken van de laat-Middeleeuwse Bredase bouwwijze.

Edwin Orsel

Vacature Monumentendeskundige

Gevraagd: Monumentendeskundige, voor de Commissie voor Welstand en Monumenten van de Gemeente Delft

De gemeente Delft kent sinds 1995 één commissie belast met de advisering over aspecten van welstand en van monumentenzorg. In deze commissie hebben twee 'monumentenleden' zitting: een restauratiearchitect en een monumentendeskundige. De benoeming van de leden geschiedt voor een periode

Korstmossen en muurbloempjes

van 4 jaren. Herbenoeming voor een aansluitende periode van maximaal 4 jaren is mogelijk. In verband met het binnenkort aflopen van de zittingsperiode van de monumentendeskundige zoekt het college van b en w van Delft een opvolger/opvolgster.

De taak:

De commissie heeft onder meer tot taak om gevraagd en ongevraagd schriftelijk advies aan het college van b en w uit te brengen ten aanzien van:

- aanvragen bouwvergunning voor bouw, verbouw en gevelreclames.
- aanvragen wijzigingsvergunning voor beschermde monumenten
- het aanwijzen van monumenten
- andere aangelegenheden, van belang het uiterlijk aanzien en/of de monumentale waarde van gebouwen of het stadsbeeld

De werkwijze:

De commissie vergadert eens per twee weken op woensdagmiddag. De vergaderingen zijn openbaar. De commissie wordt ondersteund door een ambtelijk secretariaat.

Functie-eisen voor de Monumentendeskundige:

- een brede oriëntatie hebben op de vakgebieden bouwhistorie, architectuurgeschiedenis en monumentenzorg.
- in het bezit zijn van een relevante opleiding (universitair of HBO-niveau)
- als architectuur- of bouwhistoricus werkzaam zijn.
- ervaring hebben met het herkennen van bouwhistorische waarden.
- het analyseren en beoordelen van verbouwings- en restauratieplannen voor monumenten op bouwhistorische aspecten en/of aspecten van monumentenzorg.
- bekendheid met de stad Delft
- het vermogen om oplossingsgericht te adviseren.

De honorering:

De leden van de commissie ontvangen een presentiegeld gebaseerd op de richtlijnen van de BNA. Een reiskostenvergoeding is van toepassing.

Informatie:

De heer E. Manger tel. 015-2602125, secretariaat van de commissie voor welstand en monumenten, de heer G.J. van Leeuwen tel 015-2602121, hoofd Bouwtoezicht en Monumenten van de gemeente Delft.

Schriftelijke aanvragen met uitvoerige informatie over de vakuitoefening, binnen 14 dagen na verschijning van deze nieuwsbrief richten aan het college van burgemeester en wethouders van Delft, t.a.v. G.J. van Leeuwen, Postbus 53, 2600 AB Delft.

Badstübner, E., *Backsteinarchitektur in mitteleuropa*, Lukas Verlag, 2001.

Blauwe steen uit Henegouwen. Edingen, BETA-PLUS, 2000.

Christie, C., *The British country house in the eighteenth century*, Manchester, Manchester university Press, 2000.

Crèvecoeur, R., *Gebrandschilderd glas en glas in lood, Restauratie schildertechnieken; 5*, Amsterdam: Stichting Nationaal Restauratie Centrum 2001.

Denslagen, W. red., *Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst. Gouda*, Waanders Zwolle 2001.

Dijk, J. van, *Tilburg: architectuur en stedenbouw 1850-1940 (MIP)*, Waanders, Zwolle 2001.

Gaillard K. red. e.a., *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Zwolle 2001.

Haslinghuis/Janse, *Bouwkundige termen*, 4de geheel opnieuw bewerkte en vernieuwde druk, Primavera pers, Leiden 2001.

Kasper, F., *Bedeckt und Bedacht: zur Geschichte von Dachdeckung und Fassadenbehang in Nordwestdeutschland, Denkmalpflege und Forschung in Westfalen; 37*, Essen 2001.

Kleijn, H.C.M. red. e.a., *Interieurs belicht*, Jaarboek Monumentenzorg 2001, Waanders, Zwolle 2001.

Koenders, A., *Hilversum: architectuur en stedenbouw 1850-1940 (MIP)*, Waanders, Zwolle 2001.

Montijn, I., *Huis en haard. Monumenten van het wonen*, Stichting Open Monumentendag, Amsterdam 2001.

Stenvert, R. [et al.], *Monumenten in Nederland: Drenthe*, Waanders Uitgevers, Zwolle 2001.

Stokroos, M., *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw*, Walburg Pers, Zutphen 2001.

Thuis in Rotterdam. Een gids langs 24 Rotterdamse woonhuizen, Uitgeverij 010, Rotterdam 2001.

Van der Vlist, De burcht van Leiden, *Leidse Historische Reeks no.14*, Prima Vera Pers.

Veeckman, J. red., *Berichten en Rapporten over Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg (BRABOM), nr. 4*, Antwerpen 2000.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Ir. G. Berends,
Prins Hendriklaan 12-a,
3701 CN Zeist

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
Groenhoek 266,
3972 CT Driebergen,
tel. 0343-533889
Werk: RDMZ,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Redactieadres Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra,
Groenhoek 266,
3972 CT Driebergen,
tel. 0343-533889, email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties:

Voor 1 februari 2002 te zenden naar
bovenstaand adres. De redactie houdt
zich het recht voor ingezonden
stukken te weigeren of in te korten (in
overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur worden van de SBN
door jaarlijks minimaal f.30,- over te
maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN,
Zwaansteeg 11, 3511VG Utrecht. U
wordt dan op de hoogte gehouden van
het doen en laten van de stichting door
middel van de drie maal per jaar
verschijnende Nieuwsbrief.

Op de omslag een cartoon getekend door J.J. Jehee.